

مجمع جانقی

تحقيقی درباره‌ی شورای عالی دربار صفوی

سید جمال موسوی^۱

طاهر بابائی^۲

چکیده: در دیوان‌سالاری دوره‌ی صفویه، مجمعی به نام جانقی دیده می‌شود که از دیوان‌سالاری دوره‌ی مغول و تیموری، به حکومت صفویه راه یافت و به تکامل رسید. این مجمع، وظیفه‌ی ارائه‌ی مشورت به شاه و حل و عقد امور مربوط به جنگ و جانشینی شاه صفوی را بر عهده داشت و تعدادی از صاحب منصبان عالی رتبه و با نفوذ دوره‌ی صفوی، که در رأس آنان صدر اعظم قرار داشت، خصو این مجمع بودند. در پژوهش‌های مربوط به حیطه‌ی دیوان‌سالاری صفویه، این مجمع با دیگر مجامع درباری این دوره - به خصوص با مجلس بهشت آیین - خلط گردیده و مجمع مستقلی به حساب نیامده است. این پژوهش در بی اثبات این مدعایست که مجمع جانقی، مجمع کاملاً مستقلی بوده و از جنبه‌های گوناگون، یعنی از حیث اعضاء و وظایف، با مجامع دیگر، تقاؤت داشته است. در این پژوهش، مجمع جانقی از حیث نام، اعضاء، کارکردها و اهمیت آن در دیوان‌سالاری دوره‌ی صفویه، با تکیه بر شواهد تاریخی، مورد بررسی قرار گرفته و بدین سان معلوم شده است که هفت تن از صاحب منصبان تشکیلات صفوی عضو اصلی و دائمی مجمع جانقی بوده‌اند. این مجمع، در غیاب شاه، با ریاست صدر اعظم تشکیل می‌شد. در کارنامه‌ی این مجمع، بررسی دو موضوع دیده می‌شود: یکی امور جنگی، و دو دیگر مسئله‌ی تعیین جانشین پادشاه. نظر به اهمیت این دو موضوع، و نیز جایگاه والا سیاسی و دیوانی اعضای مجمع، می‌توان مجمع جانقی را شورای عالی دربار صفوی نامید.

واژه‌های کلیدی: صفویه، دیوان‌سالاری صفوی، مجمع جانقی، مجلس بهشت آیین

۱ استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه تهران Jmoosavi@ut.ac.ir

۲ دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه تهران Taherbabaei65@gmail.com

تاریخ دریافت: ۹۰/۰۲/۱۰، تاریخ تأیید: ۸۹/۱۲/۲۱

مقدمه

دولت صفوی (۱۱۳۵-۹۰۶ هق) با در هم شکستن حکومت آق‌قویونلوها، حکومت خود را بر ایران مستقر ساخت و تشکیلات حکومتی جدیدی با تکیه بر مذهب و تصوف بنیان نهاد. این تشکیلات که ابتدا متأثر از تشکیلات حکومت‌های پیشین بود، به تدریج دستخوش تغییرات بسیاری گردید و ابداعات فراوانی، در شکل اداره‌ی امور و همچنین در اسماء، القاب و وظایف مناصب، در آن راه یافت. دستگاه اداری صفوی، دستگاهی بسیار بفرنجه و پیچیده بود که هدف آن برقراری نظام نظارتی دقیق بر جریان رسمی امور، به علاوه‌ی برآوردن امیال و خواسته‌های صاحبان مقامها و منصبها بوده است.^۱ همین پیچیدگی در ساختار، سبب شده است که بخش‌های مختلف تشکیلات اداری صفوی، دچار درآمیختگی و ابهام شدید شود. در این میان، کمبود منابع خاص حوزه‌ی دیوان‌سالاری صفوی و همچنین وجود تناقض در گزارش‌های منابع به پیچیدگی این حوزه افزوده است.

مجامع سلطنتی نیز، که در بطن تشکیلات حکومتی قرار داشتند، از این ابهام و پیچیدگی بی‌نصیب نمانده‌اند. از این میان، «مجلس بهشت آیین» و «مجلس جانقی»، که مهم‌ترین نهادهای مشورتی دربار صفوی محسوب می‌شدند، در حیطه‌ی کارکردها، اعضاء و تشریفات به شدت با یکدیگر خلط شده‌اند که تمیز این دو از یکدیگر، با دشواری میسر است.

این تحقیق، جستاری است برای پاسخ گفتن به پرسش‌های زیر:
اعضای حقیقی و حقوقی مجلس جانقی چه کسانی بودند؟ کارکردها و وظایف مجلس چه بودند؟ جایگاه و اهمیت مجلس جانقی در دیوان‌سالاری صفوی چه بوده است؟

معانی و شکل تلفظ واژه‌ی «جانقی»

واژه‌ی جانقی، واژه‌ای است مأخوذه از زبان ترکی که در فرهنگ‌های لغت و کتب تاریخی به معنای مصلحت، مشورت، تصمیم و مشاوره، کنکاش جمعی، مشاوره‌ی جمعی، مجلس و انجمن آمده است.^۲

۱ ولادیمیر مینورسکی. ۱۳۷۸. سازمان اداری حکومت صفوی، ترجمه‌ی مسعود رجب‌نیا، تهران: امیرکبیر، ص ۲۸۵.

۲ میرزا مهدی خان استرآبادی ۱۳۷۳. ستگاخ، به کوشش روشن خیاوی، تهران: نشر مرکز، ص ۱۳۹؛ علی اکبر نفیسی نظام الاطباء [ابی تا]. فرهنگ نفیسی، ج ۲، تهران: کتابخانه‌ی خیام، ص ۱۱۳، ۱۵۰، ۱۵۶؛ محمدحسن بن خلف تبریزی برهان. ۱۳۶۱. برهان قاطع، به اهتمام محمد معین، ج ۲، تهران: امیرکبیر، ص ۵۶۰، ۵۹۱-۵۹۲؛ فضل‌الله بن روزبهان خنجی. ۱۳۸۴. مهمان‌نامه‌ی بخارا، تصحیح منوچهر ستوده، تهران: علمی و فرهنگی، ص ۴۲؛ حسن انوری. ۱۳۸۱. فرهنگ بزرگ سخن، ج ۳، تهران: سخن، ص ۲۰۹۰، ۲۰۰.

شكل تلفظ آن در فرهنگ‌های واژگان به یک صورت نیامده است؛ آن چنان که این واژه، به صورت‌های جَنْقِی^۱ (Janki) و جانقی^۲ (Jānki) ضبط شده است؛ که در هر دو شکل، به یک معناست؛ مضارفاً این که شکل آن به صورت جَنْقِی (Janaki) و جانقی (Jānači) نادرست می‌نماید.^۳ این واژه، در آثار تاریخی نگاشته شده در دوره‌ی صفوی، بجز در یک منبع که به صورت جَنْقِی آمده،^۴ به صورت «جانقی» ضبط گردیده است. شاردن در سفرنامه‌ی خویش، واژه‌ی جانقی را به صورت نادرست و بالفظ Ichengui آورده است.^۵

پیشینه‌ی مجمع جانقی

اصطلاح جانقی که برای شورای مملکتی صفویان به کار می‌رفته است، به سازمان اصلی مغولی و تیموری برمی‌گردد.^۶ گزارش‌های محدودی وجود دارد که از وجود این مجمع در پیش از صفویه، در عهد ایلخانی و تیموری، حکایت می‌کند. بنا بر گزارش حبیب السیر «ارتق بوکا از هراس حمله‌[ای] هولاکو به ماوراءالنهر و ترکستان، مجمع جانقی تشکیل داد و با امرا به مشورت پرداخت». در دوره‌ی تیموری نیز، با توجه به اهمیت کنکاش و مشورت نزد امیر تیمور (حک: ۷۲۶-۸۰۷ هق)، مجمع جانقی برای مشورت در امور، تشکیل می‌شد.^۷ با گذشت زمان، این مجمع به دولت آق قویونلو و ازبکان معاصر صفویان نیز راه یافت.^۸

مجمع جانقی در دوره‌ی صفویه

در دوره‌ی صفویه، به طور کلی، دو مجمع سلطنتی وجود داشت، که یکی را مجلس(محفل)

۱ نظام الاطباء، همان، ج.۲، ص.۱۱۳۰، مجھول المؤلف ۱۳۵۰ هجری آرای صفوی، تصحیح اصغر منتظر صاحب، تهران، بنیاد

۲ فرهنگ ایران، صص ۲۷۶، ۲۸۷، ۳۴۰-۳۴۶، ۲۸۹، ۴۴۶، ۵۹۱

۳ استرآبادی، همان‌جا؛ نظام الاطباء، همان، ج.۲، ص ۱۰۵۶؛ برهان، همان، ج.۲، ص ۵۶۰.

۴ ائوری، همان‌جا.

۵ عالم آرای صفوی، همان‌جا.

۶ مینورسکی، همان، ص ۷۸.

۷ غیاث الدین بن همام خواندمیر [ابی نا]. حبیب السیر فی اخبار افراد پیش، [ابی جا]: کتابخانه‌ی خیام.

۸ ابوطالب حسینی تربیتی ۱۳۴۲. تزویفات تیموری (به همراه ترجمه‌ی انگلیسی)، مقالت اول، طهران: کتابفروشی اسدی؛ شرف‌الدین

علی یزدی ۱۳۸۷. ظفرنامه، تصحیح سعید میرمحمدصادق و عبدالحسین نوائی، ج.۲، تهران: مجلس شورای ملی، ص ۱۱۸۹.

۹ فضل الله بن روزبهان خنجی ۱۲۸۲. تاریخ عالم آرای امینی، تصحیح محمدکبر عشقی، تهران: میراث مکتب، ص ۱۳۹؛ خنجی ۱۳۸۴.

۱۰ همان‌جا؛ ابویکر طهرانی ۱۳۵۶. کتاب دیار یکریه، تصحیح نجاتی لوغال و فاروق سومر، تهران: کتابخانه‌ی طهوری، صص ۲۲۷، ۱۷۹-۱۸۰.

۱۱ فضل الله بن روزبهان خنجی ۱۳۸۴. عالم آرای شاه اسماعیل، تصحیح اصغر منتظر صاحب، تهران: علمی و فرهنگی، صص ۴۲۸، ۳۲۹؛ ۴۲۰، ۲۷۲، ۲۶۳.

۱۲ محمودین هدایت الله افوشته‌ای نظری ۱۳۷۳. تقاوی‌الآثار فی ذکر الاخبار، تصحیح احسان اشرافی، تهران: علمی و فرهنگی، ص ۴۲۳.

۵ Jean Chardin 1811. *Voyages du Chevalier Chardin in Perse*, Paris: Le Normant Imprimeur- Libraire.

بهشت آین و دیگری را مجمع جانقی می‌نامیدند. مجلس بهشت آین، نهاد ناظر بر اداره‌ی کشور بود،^۱ که در اوایل دوره‌ی صفویه، با شرکت دوازده نفر از صاحبمنصبان صفوی، به‌طور مرتب در دربار تشکیل می‌گردید،^۲ و در عهد شاهان نابالغ صفوی بسیار اهمیت پیدا کرد، آنچنان که اداره‌ی امور حکومتی، عملاً در اختیار اعضای مجلس بهشت آین قرار می‌گرفت.^۳ ریاست هر دو مجمع بر عهده‌ی شخص شاه بود و اعضای هر دو مجمع را صاحبمنصبان درباری، اداری و نظامی تشکیل می‌دادند. مجلس بهشت آین، نسبت به مجمع جانقی، دارای اعضای بیشتری بود. اعضای این مجمع، علاوه بر اعضای اولیه و ثانویه‌ی مجمع جانقی،^۴ شامل بسیاری از مناصب درباری، که به امور تدارکات و پذیرایی مجلس اشتغال داشتند، نیز بود.^۵ در منابع اداری باقی‌مانده از این عصر، در بیان اعضای مجلس بهشت آین، به اعضای مشترک، با قید عضویت در مجمع جانقی تأکید شده است. وظیفه‌ی اصلی هر دو مجمع، مشاوره و تصمیم‌گیری در باب مسائل خاصی بود که اعضای آن فقط نظر مشورتی و تصمیم‌سازی داشتند و تصمیم‌نها بوسیله‌ی شخص شاه گرفته می‌شد.^۶

در ابتدای دوره‌ی صفوی، چهار تن از امراء در جرگه‌ی مشاوران اصلی شاه قرار داشتند،^۷ که می‌توان گفت مشاوره‌ی شاه با این افراد به منزله‌ی کاشت هسته‌ی اوّلیه‌ی نهادهای مشورتی دربار صفوی بود؛ اما بعدها امر مشورت نهادینه شد و اعضای بیشتری به جرگه‌ی مشاوران شاه پیوستند و مجموعاً هفت مقام عالی‌رتبه به شرح زیر، اعضای اصلی مجمع جانقی را تشکیل می‌دادند: ۱. وزیر اعظم یا اعتمادالدوله؛ ۲. قورچی‌باشی؛ ۳. قوللر آقاسی؛ ۴. ایشیک آقاسی‌باشی دیوان اعلی؛ ۵. تفنگچی آقاسی؛ ۶. دیوان بیگی؛ ۷. مجلس‌نویس یا واقعه‌نویس.^۸ در اواخر دوره‌ی شاه سلطان حسین صفوی (حک: ۱۱۳۵-۱۱۰۵ هـ)، در چند مجمع، ناظر بیوتات، مستوفی الممالک و امیر شکارباشی نیز حضور داشته‌اند، و اگر مجمع در خصوص فرستادن سپه‌سالار

۱. ویلم فلور ۱۳۸۷. دیوان و قشون در عصر صفویه، ترجمه‌ی کاظم فیروزمند، تهران: نشر آگه، ص. ۴۸.

۲. وینچنتو دالساندري ۱۳۸۱. سفرنامه‌ی ونیزیان در ایران، ترجمه‌ی منوچهر امیری، تهران: خوارزمی، ص. ۴۷۰؛ فلور، همان، ص. ۵۰.

۳. مینورسکی، همان، ص. ۷۹؛ فلور، همان، ص. ۴۹.

۴. نک: ادامه‌ی مقاله.

۵. میرزا رفیعا ۱۳۸۵. تعلیقات دستور الملوك، تصحیح محمد اسماعیل مارجینکوفسکی، ترجمه‌ی علی کردآبادی، با مقدمه‌ی منصور صفت‌گل، تهران: وزارت امور خارجه، صص. ۴۳۶-۴۲۱.

۶. میرزا علی نقی نصیری ۱۳۷۱. القاب و مواجب دوره‌ی سلاطین صفوی، تصحیح یوسف رحیم‌لو، مشهد: دانشگاه فردوسی، ص. ۳۱؛ فلور، همان‌جا.

۷. دالساندري، همان، ص. ۴۷۱.

۸. میرزا رفیعا، همان، ص. ۱۸۶؛ میرزا سمیعا ۱۳۷۸. تذکرة الملوك، تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران: امیرکبیر، ص. ۵.

«به سمتی از اطراف ممالک محروسه» منعقد می‌گردید، حضور سپه‌سالار نیز الزامی بود.^۱ به همین سبب، در کتاب القاب و مواجب دوره سلاطین صفوی، این مقام به اشتباه—به جای دیوان ییگی، از اعضای اصلی مجمع شمرده شده است.^۲

شاردن، در بیان ترتیب اعضای مجمع جانقی، بجز مناصب مذکور، مناصبی مانند منجم باشی، حکیم باشی، خواجہ سرایان و مهتر را نیز نام می‌برد و درباره دو منصب اخیر می‌افزاید که پیش‌تر در حضور شاه و در این‌گونه جلسات، اجازه‌ی جلوس نداشته‌اند.^۳ به نظر می‌رسد که حضور این صاحب منصبان در مجمع جانقی همیشگی نبوده^۴، و مربوط می‌شده است به زمان مرگ شاه عباس دوم (حک: ۱۰۵۷-۱۰۵۲) که مجمع در شرایط آشفنه و غیر عادی در دربار منعقد گردیده بود. لازم به ذکر است که توپیچی‌باشی نیز گاهی در زمرة اعضای مجمع جانقی بوده است.^۵

اعضای مذکور، زمانی در مجمع جانقی حضور می‌یافتدند که مجمع در دولتخانه (دربار) تشکیل می‌شد، اما در مواردی که اضطرار یا موقعیت نامناسب زمانی، مانند جنگ یا شکرکشی موجب تشکیل مجمع می‌گشت، امرای لشکری و صاحب‌نظران همراه—که البته در منابع به طور کلی به آن‌ها اشاره شده است^۶—در مجمع شرکت می‌کردند و شاه با آنان به مشورت می‌پرداخت. بنابراین، در موقع جنگی، قاعده‌ی خاصی در باب صاحب منصبان حاضر در مجمع وجود نداشت، که این بی‌قاعده‌گی علاوه بر اینکه شامل اعضای مجمع می‌شده است، در مورد تعیین مکان مجمع و تشریفات معمول نیز دیده می‌شود.

۱ میرزا رفیعا، همان‌جا؛ میرزا سمیعا، همان‌جا.

۲ نصیری، همان، ص ۳۱.

۳ شاردن، همان، ج ۴، ص ۱۱۶۴.

۴ نصیری، همان، ص ۲۳.

۵ در منابع به صاحب منصبان خاصی اشاره نشده و عنوانین متعددی برای حاضران در مجمع ذکر شده است. برای نمونه: «جهانگشای خاقان آیی تا». به کوشش الله دتا مضرعه، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ص ۳۵۸ (امراي عالي شان و مقربان اقس)، عالم آرای شاه اسماعیل، همان، ص ۵۲۰ (امراي عظام)، ابراهیم امنی هروی ۱۳۸۳. «فتحات شاهی، تصحیح محمد رضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، صص ۱۰۷، ۱۰۶ (امراي لشکر و رئوس عساکر)، شاه طهماسب صفوی ۱۳۴۳. تذکره، به اهتمام عبدالشکور، برلن: چاپخانه‌ی کاویانی، صص ۲۱، ۵۳ (امراء، یوزباشیان، قورچیان، عقلاء و لشکریان)، احمد بن شرف الدین قمی ۱۳۸۳. خلاصه‌ای تواریخ، تصحیح احسان اشرفی، تهران: دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۲۱۷ (امرا، یوزباشیان و قورچیان)، اسکندریک ترکمانی منشی ۱۳۸۷. تاریخ عالم آرای عباسی، تصحیح ایرج افشار، تهران: امیرکبیر، ج ۲، ص ۶۲۴ (امراي عظام و ریش سفیدان عاقبت بین).

مکان و تشریفات برگزاری مجمع

با توجه به شرایط، مکان تشکیل مجمع متغیر بود. در شرایط عادی که مجمع در دولتخانه تشکیل می‌شد، مکان گردهم‌آیی اعضاء، کشیک‌خانه‌ی ایشیک آفاسی‌باشی حرم،^۱ یا کشیک‌خانه‌ی وزیر دیوان اعلی، یا در اتاق مهتر و یا هر مکانی که به اعضا دستور داده می‌شد، بوده است.^۲ در موارد دیگر، که مجمع خارج از دولتخانه بود، از جمله در زمان جنگ یا موقع اضطرار، در همان مکان که اعضا یا شاه حضور داشتند، برگزار می‌شد. برای نمونه، شاردن در ضمن بیان مسئله‌ی جانشینی شاه عباس دوم، از خیمه‌های آراسته به انواع اثاثیه و اسباب عالی که در یکی از باغ‌های اقامتی شاه قرار داشت، سخن می‌راند، که بزرگان در آن خیمه‌ها به مشورت می‌پرداختند.^۳

در موقع جنگ، تشریفاتی در تشکیل مجمع و روند تصمیم‌گیری در آن دیده نمی‌شود؛ اما عموماً هنگامی که امر مورد مشورت غیر جنگی بود، تشریفات خاصی صورت می‌گرفت و اعضا برای حضور در مجمع، لباس مخصوصی می‌پوشیدند و مانع حضور افراد غریبه در اطراف مکان برگزاری مجمع می‌شدند.^۴

ترتیب استقرار اعضا مجمع، بنا به گزارش شاردن، در دو ردیف راست و چپ، بدین قرار بوده است:

صدر اعظم یا اعتماد‌الدوله، قوللر آفاسی و دیوان بیگی در طرف راست؛ تفنگچی آفاسی و واقعه نویس در طرف چپ.^۵ در گزارش شاردن، مکان قورچی باشی و ایشیک آفاسی‌باشی نامعلوم مانده است، که با توجه به ترتیب استقرار مناسب در مجلس بهشت آیین، می‌توان این گزارش را این‌چنین تکمیل کرد: قورچی‌باشی در جانب چپ، پس از وزیر اعظم می‌نشست، و ایشیک آفاسی‌باشی دیوان اعلی نیز در جانب چپ و پایین تر از قوللر آفاسی قرار می‌گرفت.^۶

در روند تصمیم‌گیری در مجمع، تشریفات خاصی حکم‌فرما بوده است. در این باره گزارش میرزا علی نقی نصیری به اجمال ذکر می‌شود:

۱ این منصب با ایشیک آفاسی‌باشی دیوان اعلی تفاوت دارد. نک: میرزا رفیعا، همان، صص ۲۶۳، ۲۶۴؛ میرزا سمیعا، همان، ص ۲۷۰؛ نصیری، همان، ص ۳۰.

۲ نصیری، همان، ص ۳۱.

۳ شاردن، همان، ج ۴، ص ۱۱۶۴.

۴ نصیری، همان جا؛ شاردن، همان جا.

۵ شاردن، همان جا.

۶ نصیری، همان، صص ۱۳، ۱۸.

«ضابطه آن است که بعد از آنکه نواب اشرف اعلی در خصوص مقدمه‌ای مقرر فرمایند که امرا جانقی نمایند، باید هفت نفر امیر همگی حلقه زده، آن امری را که پادشاه فرموده باهم شور نمایند و آنچه را که رای همگی قرار گرفته صلاح دانند. مجلس نویس، عرضه از جانب امرا جانقی که بنا گذاشته‌اند قلمی و اگر احدی از امرای عظام اختلاف رای با سایر امرا نماید، رای آن امیر را مجلس نویس علی حده قلمی و همگی ضمن آن عرضه را به مهر خود ممهور ساخته، مجلس نویس به اعتبار آن که خود عرضه را نوشت و قائل به مضمون آن نیست، مهر نمی‌کند. بعد از آن، وزیر اعظم سر آن عرضه را مهر و به ایشیک آقسای باشی حرم محترم داده، او به ریش سفید حرم علیه تسلیم نموده، به خدمت اشرف می‌فرستد. ساعتی، امرا در مکانی که نشسته‌اند، توقف می‌نمایند تا جواب برآید. بعد از آمدن جواب، به هر نحوی که مقرر شده باشد، عمل می‌نمایند».^۱

کارکردهای مجمع جانقی

همان‌گونه که پیش‌تر ذکر شد، هدف از تشکیل مجمع جانقی، مشورت درامور مهم و وظیفه‌ی اصلی اعضای آن ارائه‌ی مشورت به شاه بوده است. برخی از محققان، در ضمن نگاشته‌های خود، به طور گذرا به مجمع جانقی اشاره کرده و ضمن بی‌اهمیت دانستن آن، کارکردی اساسی برای آن قائل نشده‌اند. رهبرین نیز - به اشتباہ - کارایی این مجمع را در مواردی می‌داند که شاه، صغر سن داشته و یا به دلایل دیگر، امکان حاکمیت برای وی می‌سر نبوده است.^۲ برخلاف گفته‌ی رهبرین، هیچ گزارشی از تشکیل مجمع، به دلیل صغر سن یا ناتوانی شاه در اداره امور، وجود ندارد و احتمالاً این محققان مجمع جانقی را با مجلس بهشت آین یکی دانسته و نتوانسته‌اند حوزه‌ی کارکردی این دو مجمع را از هم تمیز دهند.

همچنین، مجمع جانقی در دوران اقتدار شاهان صفوی، به کرات تشکیل شده است و این نشان دهنده‌ی عدم ارتباط تشکیل مجمع با صغر سن و ناتوانی شاه است. صفت گل نیز در نقد تعلیقات مارچینکوفسکی بر دستورالملوک، این سخن محققان غربی را رد می‌کند و می‌نویسد:

۱ همان، ص ۳۱.

۲ میرزا رفیع، همان، ص ۳۷۶. مارچینکوفسکی این سخن را به سیوری نسبت می‌دهد، در حالی که سیوری، این موضوع را در مورد دیوان اعلی مطرح کرده است، نه در باب مجمع جانقی. نک:

Roger M. Savory 1960. *The Principal Offices of the Safavid State during the Reign of Tahmāsp I*, pp 71-77.

۳ به نقل از فلور، همان، ص ۴۹.

«جانقی، در حکم شورای عالی دربار بود که در موارد مهم تشکیل می‌شد و ربطی به صغیر سن شاه صفوی نداشت». اما وی نیز به اموری که مجمع بر آن اساس تشکیل می‌شد، اشاره‌ای نمی‌کند. با مطالعه‌ی تاریخ دوره‌ی صفویه و دقت در مواقعي که مجمع جانقی تشکیل می‌شد، می‌توان متوجه کارکرد آن شد. بر اساس شواهد تاریخی موجود، این مجمع در باب دو موضوع تشکیل جلسه می‌داد:

الف. برای مشورت در امور جنگی. مجمع جاقی در موقع جنگی، خارج از دولتخانه و با شرکت امرای لشکر و صاحب نظران و بدون هرگونه تشریفات خاص، تشکیل می‌شد، که در زیر به نمونه‌هایی از تشکیل مجمع مذکور در زمان جنگ، اشاره می‌گردد:

در دوره‌ی شاه اسماعیل اول (حکم: ۹۰۶-۹۲۹هـ) و در حمله به ارزنجان؛^۱ در سال ۹۲۰هـ، برای دفع شیبک خان و فتح خراسان؛^۲ در سال ۹۲۹هـ، در آستانه‌ی جنگ چالدران؛^۳ در زمان طهماسب اول (حکم: ۹۲۹-۹۸۶هـ)، برای دفع شورش اولامه سلطان در تبریز؛^۴ در سال ۹۳۸هـ و در زمان شاه طهماسب اول، برای مقابله با حمله‌ی عثمانی؛^۵ در زمان طهماسب اول، در جریان شورش القاس میرزا و حمله‌ی عثمانی؛^۶ در زمان محمد خدابنده (حکم: ۹۸۶-۹۹۶هـ) در حمله به خراسان و دفع فتنه‌ی خراسانیان؛^۷ در زمان محمد خدابنده، پس از تسلط عثمانی بر ایروان؛^۸ در زمان شاه عباس اول (حکم: ۱۰۳۸-۹۹۶هـ) به سبب درگیری با دینم سلطان در خراسان؛^۹ در سال ۱۰۱۲هـ، در جنگ با ازبکان؛^{۱۰} در سال ۱۰۲۳هـ و در زمان سلطان حسین صفوی، در حمله‌ی افغانان به کرمان.^{۱۱}

۱ میرزا رفیعا، همان، ص ۷۹.

۲ امینی هروی، همانجا

۳ جهانگشای خاقان، همان، صص ۳۵۸، ۳۵۹.

^۴ عالم آرای اصولی، همان، ص ۴۸۴؛ عالم آرای شاه اسماعیل، همان، ص ۵۲؛ مرشننامه، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۱۶۷۱، ش ۷۹۰۶۱۱۶۷۱.

^۵ عدی بیگ نوبی شر ازی ۱۳۶۹. تکملة الاخبار، تصحیح عبدالحسین نوائی، تهران: نشر نهضت، ص ۷۲.

^۶ شاه طهماسب صفوی، همان، چ ۱، ص ۲۱؛ قم، همان، ۲۱، ص ۲۱۷.

۷ شاه طهماسب صفوی، همان، ص ۵۳

۲۸۰ منشی، همان، ۱، ص

^{٤٩} : مرتباً ينال حسن حنابدة، ومحظى صفويه، تصحيف غلام خا محمد طباطبائی، قفار: بنیاد محققفات محمد افشا، ص

۱۱ - شانزده

^{١٢} مسیحی، همان، ج، ص ١١٦

ب. برای تعیین جانشین شاه صفوی. تشکیل مجمع در این گونه موارد، با تشریفات فراوان صورت می‌گرفت و در دو برهه از تاریخ صفوی نقش ایفا کرده است: در سال ۱۰۷۷ هق، پس از مرگ شاه عباس دوم، برای تعیین جانشین وی، این مجمع برگزار گردید که شاه سلیمان صفوی (حک: ۱۰۷۷-۱۰۵) به تخت نشانده شد;^۱ در سال ۱۰۵ هق، پس از مرگ شاه سلیمان که منجر به سلطنت شاه سلطان حسین گردید.
با توجه به موارد ذکر شده، مجمع جانقی در دو زمینه‌ی جنگ و جانشینی تشکیل می‌شد، که تشکیل آن در موقع جنگی از ابتدای حکومت صفویه وجود داشته است؛ اما تشکیل جلسات آن برای مشورت درباره‌ی تعیین جانشین، تنها در اواخر دوره‌ی این حکومت، صورت گرفته است. قابل ذکر است که در مواردی که امر مورد مشورت، جنگی بود، شخص شاه به‌طور مستقیم ریاست مجمع را بر عهده می‌گرفت؛ اما در تعیین جانشین، به علت در گذشت شاه، ریاست مجمع بر عهده‌ی بالاترین مقام پس از وی، یعنی وزیر اعظم، بوده است. با توجه به مورد اخیر و همچنین گزارش میرزا علی نصیری در باره‌ی روند تصمیم‌گیری در مجمع، می‌توان این گونه نتیجه گرفت، که برخلاف مجلس پیشتر آین، مجمع جانقی، جز در مواردی که در دربار تشکیل می‌شد، تحت ریاست مستقیم شاه قرار نداشته است.

اهمیّت مجمع جانقی

جایگاه و اهمیّت والای مجمع جانقی در دیوان‌سالاری صفوی، از دو راه قابل تشخیص است: یکی از طریق وظایف این مجمع، و دیگری اعضای آن. با توجه به فراوانی انعقاد مجمع در زمان جنگ، می‌توان آن را نوعی شورای جنگی نامید. در واقع، این مجمع، یکی از مهم‌ترین مسائل و چالش‌های حکومتی را به کنکاش می‌گذاشت. با مرور در تاریخ این دوره، می‌توان دریافت که عمدتاً دو رویداد کلی همواره ذهن شاهان و صاحب منصبان صفوی را به خود مشغول می‌داشت: یکی جنگ و دیگری مسئله‌ی جانشینی بود، که برجستگی و اهمیّت هر دو، در حکومت صفوی آشکار است. وجود اضطرار و نابهنجامی هر دو مسئله، اهمیّت تصمیم‌ها را دو چندان می‌کرد. در نتیجه، مجمع جانقی، که مجلس مشورت درباره‌ی دو موضوع مهم

۱ شاردن، همان، ج، ۴، صص ۱۶۲۴-۱۶۱۴.

۲ محمد ابراهیم بن زین‌العابدین نصیری ۱۳۷۳. دستور شهرباران، به کوشش محمد ناصر نصیری مقدم، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار، ص ۱۶.

مذکور بود، با اهمیت تلقی می‌گردد.

عضویت صاحب منصبان ارشد حکومت صفوی نیز در این مجمع بیان‌گر اهمیت آن است.^۱ اعضای اصلی مجمع، در رأس دیوان‌سالاری صفویه قرار داشتند و بالاترین مراجع رسیدگی به وظایف گروه‌های زیردست خود محسوب می‌شدند؛ به طوری که وزیر اعظم، اولین و مهم‌ترین منصب اداری را دارا بود و بیشترین اختیارات را در دست داشت. در باب اهمیت چهار منصب قورچی باشی، قوللرآقاسی، ایشیک آفاسی باشی دیوان اعلی و تفنگچی آفاسی، همین بس که به عنوان ارکان چهارگانه‌ی دولت صفوی شناخته می‌شدند.^۲ آنجه مسلم است، این است که اعضای مجمع جانقی را بر جسته‌ترین مقامات دربار تشکیل می‌دادند و حضور مهم‌ترین مناصب دیوان‌سالاری صفوی در مجموعی که دارای محدودیت‌هایی برای حضور مناصب کم اهمیت‌تر بوده است، میان اهمیت مجمع است.

نتیجه و پیشنهاد

مجمع جانقی یا شورای عالی دربار، بیشتر در موقع جنگ یا دفاع در برابر دشمن تشکیل می‌گردید و در این مجمع، در باب شیوه‌ی برخورد با دشمن، به مشورت پرداخته می‌شد. در این گونه موقع، به علت نیاز به سرعت عمل، عموماً تشریفات معمول در تشکیل مجمع رعایت نمی‌شد و اعضای مجمع را صاحب منصبان همراه شاه تشکیل می‌دادند که تحت ریاست مستقیم شاه قرار داشتند. کار کرد دیگر مجمع، گردهم‌آیی و مشورت درباره‌ی تعیین جانشین بود که با تشریفات کامل و با حضور اعضاء، صورت می‌گرفت، و به دلیل فقدان شاه، ریاست مجمع بر عهده‌ی وزیر اعظم بود. اعضای اصلی مجمع را صاحبان هفت منصب مهم تشکیل می‌دادند؛ اما در بردههای مختلف، اعضای دیگری که کم اهمیت‌تر نیز بودند، مجال حضور در مجمع را می‌یافتد. این در حالی است که در مجلس بهشت آیین که در دربار تشکیل می‌شد، امر مورد مشورت، مربوط به یک مسئله‌ی خاص نبود و برای موضوع‌های متعدد تشکیل می‌گردید. تعداد اعضای این مجلس نیز، نسبت به مجمع جانقی، بیشتر، و محدودیت‌های حضور صاحب منصبان در مجلس بهشت آیین، نسبت به مجمع جانقی، کم‌تر بوده است. همچنین، مجلس

۱ برای اطلاع بیشتر در مورد جزئیات مناصب، وظایف و اختیارات آنان، نک: تعلیقات مارچینکوفسکی بر دستورالملوک؛ مینورسکی، سازمان اداری حکومت صفوی؛ فلور، دیوان و قشون در عصر صفوی.

۲ میرزا رفیع، همان، ص ۱۸۶؛ میرزا سمیعا، همان، ص ۵.

بهشت آین، با تشریفات و تدارکات فراوان و همواره تحت ریاست مستقیم شاه، تشکیل می‌گردید.

اهمیت مجمع جانقی، هم در تصمیم‌هایی بود که به شورا کشیده می‌شد، و هم در اهمیت موقعیت صاحب منصبانی که اعضای مجمع را تشکیل می‌دادند؛ به طوری که اعضای اصلی مجمع، همگی از بزرگان دربار صفوی بودند و در حیطهٔ مسئولیت‌های خویش، بالاترین مقام و منصب‌ها را در اختیار داشتند. اهمیت اموری که در مجمع، مورد مشورت قرار می‌گرفت، به حدی بود که تداوم دولت صفوی در گرو تصمیم‌هایی بود که دربارهٔ این امور اتخاذ می‌شد. نیاز به سرعت عمل در تصمیم‌گیری در خصوص امور محول شده به مجمع، خود میّن اهمیت تصمیم‌ها بوده است، که بی‌تردید، اهمیت مجمع را افزایش می‌داد. گفتنی است که این پژوهش بیشتر در صدد تبیین مجمع جانقی بوده و حسب مورد اشاره‌ای گذرا به مجلس بهشت آین کرده است، که جا دارد تحقیق مستقلی در خصوص این مجلس و مقایسه‌ی کامل آن با مجمع جانقی، با استناد به شواهد تاریخی، صورت گیرد.

منابع

- استرآبادی، میرزا مهدی خان ۱۳۷۳. سنگلاخ، به کوشش روشن خیاوی، تهران: نشر مرکز.
- افوشه‌ای نطنزی، محمود بن هدایت الله، ۱۳۷۳: *نقاوة الآثار فى ذكر الاخيار، تصحیح احسان اشراقی*، تهران: علمی و فرهنگی.
- امینی هروی، ابراهیم ۱۳۸۳. *فتوات شاهی، تصحیح محمد رضا نصیری*، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- انوری، حسن ۱۳۸۱. *فرهنگ بزرگ سخن*، تهران: انتشارات سخن.
- برهان، محمدحسین بن خلف تبریزی ۱۳۶۱. *برهان قاطع*، به اهتمام محمد معین، تهران: امیرکبیر.
- جنابدی، میرزا بیک حسن ۱۳۷۸. *روضۃ الصفویہ، تصحیح غلامرضا مجد طباطبائی*، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- جهانگشای خاقان [بی‌تا]. مجھول المؤلف، به کوشش الله دتا مضطر، اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- حسینی تربتی، ابوطالب ۱۳۴۲. *نزوکات تیموری (به همراه ترجمه‌ی انگلیسی)*، طهران: کتابفروشی اسدی.
- خنجری، فضل الله بن روزبهان ۱۳۸۲. *تاریخ عالم آرای امینی*، تصحیح محمد اکبر عشقی، تهران: میراث مکتب.
- ۱۳۸۴. *مهمان نامه‌ی پخارا، تصحیح منوچهر ستوده*، تهران: علمی و فرهنگی.
- خواندمیر، غیاث الدین بن همام [بی‌تا]. *حییب السیر فی اخبار افراد بشر، [بی‌جا]*، کتابخانه‌ی خیام.
- دالساندری، وینچنتو ۱۳۸۱. *سفرنامه‌ی ونیزیان در ایران، ترجمه‌ی منوچهر امیری*، تهران: خوارزمی.

- شاردن، زان ۱۳۷۴. سفرنامه، ترجمه‌ی اقبال یغمایی، تهران: توس.
- شاه طهماسب صفوی ۱۳۴۳. تذکره، به اهتمام عبدالشکور، برلن: چاپخانه‌ی کاویانی.
- طهرانی، ابویکر ۱۳۵۶. کتاب دیاربکریه، تصحیح نجاتی لوغال و فاروق سومر، تهران: کتابخانه‌ی طهوری.
- عالم آرای شاه اسماعیل ۱۳۸۴. مجھول المؤلف، تصحیح اصغر منتظر صاحب، تهران: علمی و فرهنگی.
- عالم آرای صفوی ۱۳۵۰. مجھول المؤلف، به کوشش یدالله شکری، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- فلور، ویلم ۱۳۸۷. دیوان و قصون در عصر صفویه، ترجمه‌ی کاظم فیروزمند، تهران: نشر آگه.
- قمی، احمد بن شرف الدین ۱۳۸۳. خلاصه التواریخ، تصحیح احسان اشراقی، تهران: دانشگاه تهران.
- مرشنامه. مجھول المؤلف، نسخه‌ی خطی کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی، شماره‌ی ثبت: ۷۹۰۶۰/۱۱۶۷۱.
- مستوفی، محمدحسن ۱۳۷۵. زبة التواریخ، به کوشش بهروز گودرزی، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- منشی، اسکندریک ترکمان ۱۳۸۷. تاریخ عالم آرای عباسی، تصحیح ابرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- میرزا رفیعا ۱۳۸۵. دستورالملوک، تصحیح محمد اسماعیل مارچینکوفسکی، ترجمه‌ی علی کردآبادی و با مقدمه‌ی منصور صفت گل، تهران: وزارت امور خارجه.
- میرزا سعیعا ۱۳۷۸. تذکرة الملوک، تصحیح محمد دیر سیاقی، تهران: امیرکبیر.
- میورسکی، ولادیمیر ۱۳۷۸. سازمان اداری حکومت صفوی، ترجمه‌ی مسعود رجب نیا، تهران: امیرکبیر.
- نظام الاطباء، علی اکبر نفیسی [بی‌تا]. فرهنگ نفیسی، تهران: کتابفروشی خیام.
- نصیری، محمدابراهیم بن زین العابدین ۱۳۷۳. دستور شهریاران، به کوشش محمد نادر نصیری مقدم، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- نصیری، میرزا علی نقی ۱۳۷۱. القاب و مواجب دوره‌ی سلاطین صفوی، تصحیح یوسف رحیم‌لو، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- نویدی شیرازی، عبدالبیگ ۱۳۶۹. تکملة الاخبار، تصحیح عبدالحسین نوائی، تهران: نشر نی.
- یزدی، شرف الدین علی ۱۳۸۷. ظفرنامه، تصحیح سعید میر محمد صادق و عبدالحسین نوائی، تهران: مجلس شورای اسلامی.
- Chardin, Jean 1811. *Voyages du Chevalier Chardin en Perse*, Paris, Le Normant Imprimeur-Libraire.
- Savory, Roger.M 1960. *The Principal Offices of the Ṣafawid State during the Reign of Tahmāsp I (930-984/1524- 1576)*, london, Bulletin of the School of Oriental and African Studies(BSOAS), vol 24.